

Dr. Denis Poniž

Nebo na kvadrate

Ob knjigi Andrijana Laha *Slovenski književniki in književnice v komunističnih zaporih*

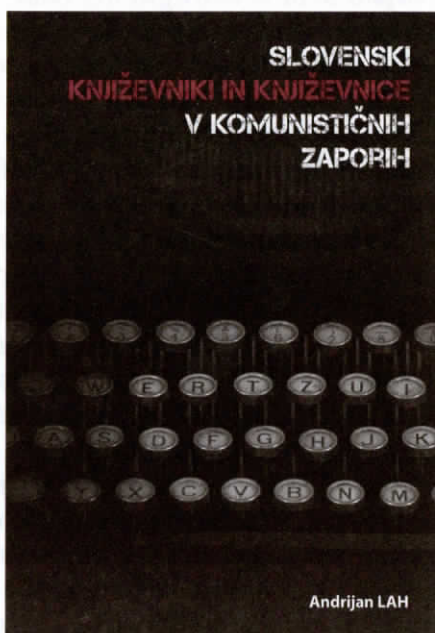
Naslov sem si sposodil pri svojem pokojnem prijatelju, pisatelju, režiserju, dramatikumu in aforistu Žarku Petanu, enem izmed tistih, ki je bil zaprt v komunističnem zaporu, in to vojaškem. Zapor je bil sredstvo zastraševanja, s katerim je totalitarni režim v nekdanji državi »nagrabil« vsakogar, ki je veljal za oporečnika ali notranjega sovražnika, v zapore pa so strpali tudi mnoge pisatelje in pisateljice, ki niso nikoli izvedeli, česa so jih obtožili, nekaterim niso izrekli niti formalne sodbe. Zato tudi Petanu posvečam ta zapis, ki bo skušal nekoliko podrobneje osvetliti in razčleniti knjigo Andrijana Laha *Slovenski književniki in književnice v komunističnih zaporih*. Delo je izšlo lansko leto pri založbi Družina v Ljubljani in se pridružuje vrsti raziskav in študij, v kateri raziskovalci poskušajo rekonstruirati, kaj se je dogajalo v totalitarnem sistemu in kako je ta sistem preganjal in odstranjeval, kaznoval in zapiral vse tiste, ki jih je razglasil, javno ali pa tudi ne, za svoje nasprotnike, sovražnike in oporečnike.

Zgodovinarica Jera Vodusek Starič v obsežni monografiji *Prevzem oblasti 1944–1946* (Cankarjeva založba, Ljubljana 1996) ugotavlja, da je totalitarni komunistični režim, ki je izrabil drugo svetovno vojno in okupacijo za razredno revolucijo, s svojim nasiljem pa je tudi sprožil v nekaterih slovenskih pokrajinah državljansko vojno, prevzel in ohranjal svojo oblast predvsem s terorjem in propagando. To sta bila revolucionarna stebra, na katerih je posebej v vojnih in prvih povojnih letih počivala enopartijska ideološko nasilna in represivna oblast. Če je bila propaganda namenjena domačim »širokim ljudskim množicam« in tudi tuji javnosti, pa je bil teror orodje, s katerim so najprej uničili vse svoje medvojne nasprotnike ali jih prisilili, da so odšli v pregnanstvo, vse tiste, ki pa so se tako ali drugače uprli enopartijski diktaturi, ali ki so podvomili v zveličavnost revolucionarnih ukrepov, pa je preganjala, obsojala na montiranih procesih in jim po prestani zaporni kazni onemogočala, da bi sodelovali v javnem življenju. Revolucionarna praksa likvidiranja nasprotnikov, njihovega diskreditiranja in izločanja iz javnega življenja se je nadaljevala tudi po vojni, prevzemala je nove oblike nadzovanja posameznikov in organizacij, onemogočanja njihove svobode in združevanja. Pri tem so bili književniki, kot piše Lah v sklepu svojega pregleda, »/.../ le mali del velikanskih skupin sovražnikov, ki jih je komunistična oblast paranoično iskala in nenehno najdevala«.

Pisatelji in pisateljice so bili, kot del intelektualne elite vsakega modernega naroda, v terorju in na kolektivni paranoji utemeljenem režimu še posebej strogo nadzorovani, v prvi vrsti tisti, ki niso kazali volje, da bi se na tak ali drugačen način, javno ali morda tudi prikrito, udinjali režimu. Sumljivi so bili tudi vsi tisti, ki so podvomili o komunizmu in njegovi ideologiji že v času pred vojno, pa tudi mnogi mladi, ki so po končani vojni preprosto želeli pisati tako, kot jim je narekoval njihov svetovni nazor. Posebej sumljivi so bili mladi, ki so se zbirali zunaj zapovedanih organizacij in ki so želeli imeti svoja glasila, ki jih režim ne bi nadzoroval in usmerjal. Komunistični režim takoj po prevzemu oblasti ni samo »očistil« slovenske literature vseh avtorjev in del, ki niso spadali v revolucionarni kanon, ampak je tudi uvedel t. i. nevidno cenzuro, značilno prav za komunistične režime. V komunistični Jugoslaviji vse do njenega razpada uradno ni bilo cenzure, to je bilo celo zapisano v ustave, kot poseben dosežek nove ideologije. A cenzura, sistematična in povsod pričujoča, je obstajala, imela je mnogo operativnih metod, vse pa so uporabljali za to, da med ljudi ne bi prišlo nič takega, kar bi lahko problematiziralo partijo in njeno politiko. Zato se tudi o cenzuri ni smelo javno govoriti in pisati, a v resnici je bilo vse literarno ustvarjanje strogo in neprekinjeno nadzorovano, kar se je pokazalo takrat, ko so ukinjali revije ali zapirali pisatelje, tudi brez sodnih procesov, preprečevali natis knjig ali natisnjene številke revij in knjige zaprli v bunkerje (zaplenjene številke *Revije 57*, *Perspektiv*, že natisnjene Balantičeve *Izbrane pesmi*, Torkarjevo *Umiranje na obroke*, Hofmanova *Noč do jutra*). Cenzuro so izvajali na različne načine, »načelno« po partijskih in parapartijskih organizacijah (Szdl, sindikati, mladinske in strokovne organizacije), kakor tudi »operativno«, kjer je imela vse niti odločanja in ukrepanja v rokah Služba

državne varnosti, popularno imenovana Udba. Udba je s svojo mrežo ovaduhov, pozneje pa tudi s šolanimi kadri, vsaj občasno nadzorovala vse pisatelje, ne samo tistih, ki so bili na spiskih oporečnikov (ta pojem pa je bil uporabljen v najširšem pomenu besede), ampak tudi partiji lojalne ustvarjalce iz ožje partijske nomenklature (podpisani je v arhivih našel dokumente, da so npr. spremljali in beležili vse dejavnosti Josipa Vidmarja).

Partijski teror, kakor sta ga v Sovjetski zvezi utemeljila Lenin in Stalin s sodelavci, je temeljil na ponavljajočih se čistkah, kar je v titoistični praksi pomenilo, da so bili tudi tisti, ki so zase mislili, da so najzvestejši pripadniki

partije, nekdanji partizani in celo predvojni ortodoksni komunisti, ves čas sumljivi, kar se ni pokazalo samo v času Informbiroja, ampak tudi pozneje. Seveda pa pisateljev in drugih umetnikov oz. intelektualcev niso zapirali samo zaradi ideoloških razlogov, ampak tudi eksemplarično, saj je bil del strategije državnega oz. partijskega terorja tudi ustvarjanje strahu in negotovosti ter neprestano opozarjanje na to, kdo ima v rokah absolutno oblast. Ena od zgodovinsko slabo raziskanih posledic te množične psihoze strahu in negotovosti je tudi pojav samocenzure. Pisatelji so v strahu, da jih ne bi doletele sankcije, sami omejevali svojo svobodo izražanja, a o tem skoraj ni poročil, saj ne takrat ne danes ljudje niso pripravljeni priznati, da so živeli v strahu in negotovosti in so sami sebi omejevali ustvarjalno svobodo, da ne bi zašli v težave, saj je bilo znano, da so maščevalni ukrepi zadeli ne samo tistega, ki si ga je izbrala partija za sovražnika, ampak tudi njegove družinske člane in včasih celo prijatelje.

Andrijan Lah, odličen poznavalec sodobne slovenske književnosti v svojem delu – v drugih državah, ki so se otresle komunističnih diktatur, so za ta namen ustanovili finančno in kadrovsko ustrezno podprte institucije, v Sloveniji, ki popkovine s komunizmom na žalost ni povsem pretrgala, pa je tako raziskovalno delo prepuščeno posameznikom, da to počnejo za svoj denar in v svojem prostem času! – raziskuje usode avtorjev in avtoric, ki so doživeli partijski teror v konkretnih oblikah in ki jih je partijsko dirigirana justica obsodila na krajše ali daljše zaporne kazni, nekateri pa so svoj zapor ali bolje rečeno golootoško internacijo preživeli brez kakršne koli obsodbe oz. sodnega procesa, samo na podlagi Udbinih ovadb ali celo ovadb drugih državnih organov. Poznamo pa tudi primere, ko so pisatelje internirali na Golem otoku zaradi ovadb, ki so bile osebno maščevanje (tako naj bi bila zaprta Oleg Križanovski in Ladislav Kiauta). Tudi mnogi avtorji in avtorice, ki so jih zaprli takoj po vojni, niso bili nikdar formalno obtoženi ali obsojeni, ampak so jih preprosto zaprli, ne da bi jim kdaj koli povedali, česa so obtoženi. Raziskovanje in popisovanje usod zaprtih literatov pa ni bilo ne preprosto ne brez težav: zaradi uničenja večjega dela arhivov v času padca komunističnega režima nimamo ustreznih podatkov, da bi lahko obnovili dogajanje in domneve podkrepili z dokazi. Zato se je moral tudi Andrijan Lah opreti na druge dokumente: javno dostopne časopisne članke, ob tem pa tudi na pričevanja in osebne dokumente tistih, ki so bili žrtve komunističnega terorja. Sam je postopek zbiranja gradiva za svojo knjigo opisal v uvodu:

»Že pred nekaj leti sem začel izdelovati seznam slovenskih književnikov in književnic, zaprtih v času komunistične diktature. Sčasoma se je nabralo okoli 60 imen, s tem da sem uvrstil v seznam ob »čistih« literatih (to je: ob pesnikih, ob pisateljih, ob dramatikih) še nekatere esejiste in publiciste, zlasti tiste, ki so napisali pomembna in tehtna spominopisna dela (npr. Mirko Kambič, Ljubo Sirc, Angela Vode itd.).«

Na podlagi zbiranja, razvrščanja in komentiranja gradiva je nastala čez dvesto strani dolga knjiga, kjer Lah ni zabeležil samo zaporniških kalvarij

posameznih literatov in literatinj, ampak je tudi dodal njihove osnovne biografske podatke, saj so mnogi na seznam uvrščeni pisatelji postali »neosebe«, ki po prestani kazni niso smeli sodelovati v javnem življenju. Mnogim so tudi prepovedali objavljanje, kar pomeni, da bi ob tistih, ki so končali v zaporih, morali omeniti še lepo število onih, ki sicer niso bili obsojeni ali zaprti, a so bili, npr. Edvard Kocbek, za dlje časa izključeni iz javnega življenja, kar je za pisatelja enako huda kazen, kot pa je zapor. Andrijan Lah je tudi zbral, kjer je bilo to seveda mogoče, »spominske in literarne odzive književnikov in književnic« na dogodke, ki so tako usodno zarezali v njihovo življenje, mnogim tudi spremenili življenjsko pot ali jim preprečili nadaljnje literarno ustvarjanje. Da je bilo res tako, lahko preberemo v knjigah, ki so postale uspešnice ne samo v Sloveniji, ampak tudi preko njenih meja. Mislimo na dokumentarni roman Igorja Torkarja *Umiranje na obroke*, na roman *Nebo na kvadrate* Žarka Petana, na romana *Komedija človeškega tkiva* in *Levitant* Vitomila Zupana ter roman *Hudodelci* Marjana Rožanca. Seveda je spominskega, literarno oblikovanega gradiva, ki govori o daljših ali krajših, bolj ali manj travmatskih zaporniških izkušnjah še veliko, verjetno bi se dalo sestaviti izjemno sugestivno in pretresljivo antologijo, ki bi pokazala, kako se je režim na eni strani maščeval svojim nasprotnikom, na drugi pa je s svojimi iracionalnimi, a vseeno dobro premišljenimi dejanji ustvarjal ozračje negotovosti, strahu in nezaupanja med ljudmi, zaradi česar je svojo azijsko vladavino lahko tako dolgo in tako uspešno uveljavljal sredi civilizirane Evrope. To maščevanje pa je bilo samo po sebi »totalno«, saj je komunistični zapor doživelo več različnih skupin »sovražnikov«, od stalinistov (t. i. golootočanov oz. informbirojevcev), do komunistov, ki se niso podredili »liniji«, kot sta bila Ciril Štrukelj ali Angela Vode, do dijakov, študentov, duhovnikov, partizanov. Verjetno najbolj tragična skupina pa so bili nekdanji zaporniki iz italijanskih in nemških zaporov in taborišč, ki so vsi, brez izjeme (govorimo o tistih, ki so uspeli zapisati svoje spomine), ugotavljali, da so bili komunistični zapori in taborišča hujši od tistih, ki sta si jih izmislila fašizem in nacizem. To seveda veliko pove o tem, kako so s svojimi resničnimi in umišljenimi nasprotniki ravnali jugoslovanski in slovenski komunisti, med njimi jih ni bilo malo, ki so se učili svoje zavržene obrti prav pri stalinistih v Sovjetski zvezi. Drugo, kar nas vedno znova osupne, je neverjetna krutost in maščevalnost, odsotnost slehernega usmiljenja, s katero so komunisti obravnavali svoje »odpadnike«, nobena druga ideološka ali verska herezija ni tako neusmiljeno uničevala svojih privrženecv, ki so, glede na nikoli točno določene smernice »prave linije«, skrenili z začrtane poti. Pri tem je seveda zanimivo, da ni bila v igri samo ideologija, ampak vedno tudi osebni interesi, osebne zamere in maščevanja, kar so »tovariši« posnemali po sovjetskih vzorcih, zaradi česar komunizem res lahko imenujemo eno najbolj sprevrženih ideologij modernega sveta. Povedano nekoliko drugače: komunizem mora kar naprej ustvarjati nove in nove sovražnike, brez sovražnikov je njegov obstoj vprašljiv, pisatelji in pisateljice, ljudje peresa torej, ljudje, ki v veliki večini izpovedujejo tisto, kar

mislijo, oblikujejo neodvisen osebni pogled na svet, pa so bili najbolj primerni, da so jih »tovariši« spreminili v svoje sovražnike. Ideologija, ki je neprestano zlorabljala besede, ki se je utemeljevala na pisanih in izgovorjenih lažeh, je bila bolešno občutljiva na vsako kritično opombo in je vsako samostojno mnenje razumela kot sovražno dejanje. Ko prebiramo usode posameznih pisateljev in pisateljic, ko smo velikokrat osupli nad tem, kako nečloveško se je nad njimi izživiljal režim (recimo nad Ludvikom Mrzelom), odkrivamo ob podobnostih tudi posebnosti, ki so zaznamovale njihove usode. Revolucionarna samovolja se je izražala prav v tem, da ni bilo nikakršnih vzorcev ukrepanja, ampak je bil vsak od »sovražnikov« procesiran na drugačen način, v skladu z že omenjeno samovoljo in, tudi na to ne smemo pozabiti, osebnimi zamerami posameznih oblastnikov do tega ali onega pisatelja, kar je bilo mogoče v tako majhni skupnosti, kot je slovenska. Zato seveda število 60 ustvarjalcev in ustvarjalk, ki so bili žrtve te samovolje, ne preseneča, saj ni bil v resnici nihče dovolj »na liniji«, da ga ne bi moglo doleteti maščevanje ali eksemplarično kaznovanje.

Lahovemu pregledu, ki ga toplo priporočam v branje vsakomur, ki bi rad spoznal, kako je slovenski revolucionarni »stroj« obravnaval svojo kulturo in njene predstavnike, ali pa bi to vedenje rad osvežil in dopolnil s stvarnimi, tudi doslej neznanimi podatki. Knjigi je dodana tudi obširna spremna študija literarnega zgodovinarja in prav tako poznavalca »revolucionanega« obdobja in razmer, dr. Marjana Dolgana z naslovom, povzetim po znani Nietzschejevi študiji, *Rojstvo nasilja iz duha utopije*. V njej Dolgan predvsem za mlajše bralce, ki na žalost v šoli ne izvedo veliko o obdobju največjega terorja v slovenski umetnosti in posebej književnosti, obširno popisuje dve tematski celoti. Prva je razvoj slovenske književnosti in njen pomen pri formiranju zavesti o narodu, njegovi zgodovini in prihodnosti, posebej o času od razpada Avstro-Ogrske in vstopa Slovencev v srbsko monarhijo ter razmere v poznejši kraljevini Jugoslaviji med obema vojnoma, katerih posledice so zaznamovale vojni in posebej povojni, »revolucionarni« čas. Druga celota opisuje vpliv sovjetske revolucije, leninizma-stalinizma ter doktrine socialističnega realizma na jugoslovanske in slovenske pisatelje, »spor na književni levici« in komunistično taktiko uporabe literature za potrebe prevzema oblasti in poznejše rdeče diktature ter ukrepe proti tistim, ki bi se upirali revolucionarnim ukrepom, kakor sta si jih na slovenskem zamislila predvsem Kidrič in Kardelj. Dolganov pregled logično razvija vse tiste točke, ki bodo bralcu pomagale, da bo lažje razumel na prvi pogled nerazumno, celo protislovno ukrepanje, ki pa se prav skozi prikaz razvije v hladnokrven in dobro premišljen sistem nasilnih in nedemokratičnih ukrepov, s katerimi se je oblast lahko tako dolgo obdržala na prestolu.

Študiji je Andrijan Lah dodal tudi seznam uporabljenega književnega gradiva, ki ga lahko bralec uporabi za dodatno ilustracijo navedenih dejstev, ter imensko kazalo.